

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

15

Jan Sawicki

Mykolas Rōmeris ir buvusios

*Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos*

1999

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

15

Jan Sawicki
Mykolas Römeris ir buvusios
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos

VILNIUS

1999

UDK 947.45
Li-191

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

Iš lenkų kalbos vertė
Irena Tumelytė

Redakcinė kolegija dėkoja
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui
bei Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiems prie knygos išleidimo

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-752-52-3

© *Jan Sawicki*, 1998
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 1999
© Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999
© Vertimas į lietuvių kalbą – *Irena Tumelytė*, 1999
© Eugrimas, 1999

TURINYS

Pratarmė	7
Įvadas	9
I. MYKOLO RÖMERIO GYVENIMO KELIAS	15
1. Vaikystė ir jaunystė	15
2. „Krajovců“ Vilniuje	23
3. Karų ir revoliucijų sukuryje	35
4. Lietuvos valstybės tarnyboje	51
II. MYKOLAS RÖMERIS IR BUVUSIOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS ŽEMIŲ TAUTINĖS PROBLEMOS	76
1. XIX a.–XX a. pradžios lenkų politinės minties atstovų požiūris į istorinės Lietuvos žemių tautines problemas	76
2. Mykolas Römeris ir Abiejų Tautų Respublikos paveldas	80
3. Apie buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių nevienalytiškumą	88
4. Lietuva karo meto Mykolo Römerio koncepcijose	110
III. TAUTINĖS PROBLEMOS TARPUKARIO EUROPOJE IR LIETUVOS TAUTINĖJE VALSTYBĖJE	135
1. Tautinis klausimas Europoje po 1918 metų	135
2. Tarpukario laikotarpio Lietuvos Respublikos tautinės problemos	142
IV. NUO LIETUVIŲ IR LENKŲ TAUTINĖS SAVIMONĖS „DVLAIPSNIŠKUMO“ IKI „DVLILYPUMO“. MYKOLO RÖMERIO TAUTINĖS SAVIMONĖS POKYČIAI	161
Pabaigos žodis	174
Trumpinimų sąrašas	177
Streszczenie	178
Asmenvardžių rodyklė	184
Vietovardžių rodyklė	189

Siūlydamas modifikuoti klasikinę Paneuropos koncepciją, M.Römeris rėmėsi austrų socialistų argumentais. Sprendimą, kurį jie siūlė vienai valstybei, M.Römeris norėjo pritaikyti visam žemynui. Jo manymu, tik taip Europa išspręstų opią tautinių mažumų problemą ir pašalintų pagrindinių tautinių konfliktų šaltinį. Todėl vertas dėmesio M.Römerio vaidmuo populiarinant ir kūrybiškai vystant austrų socialistų idėją, juoba kad tik pastaruoju dešimtmečiu atsirado išsamesnių austrų socialdemokratų teorijos studijų³¹.

2. Tarpukario laikotarpio *Lietuvos Respublikos tautinės problemos*

Lietuvos valstybė, nors jai priklausė tik etninės lietuvių žemės, panašiai kaip ir kitos regiono šalys neišvengė tautinių problemų. Nors 1923 metų gyventojų surašymas parodė, kad tautinė Lietuvos struktūra labai vientisa³², vis dėlto, kaip tiksliai pastebėjo Marekas Waldenbergas, problema buvo „ne tik tai, ar daug žmonių priklausė tautinėms mažumoms, bet ir tai, kokios jos buvo“³³. Daugiausia narių turėjo lenkų ir žydų mažumos. Pirmieji nuo amžių sudarė aukščiausią, labiausiai išsilavinusią visuomenės sluoksnį, be to, kas ne mažiau svarbu, jie savo rankose buvo sutelkę didžiulį, nors per karą gerokai sumažėjusį, ekonominį potencialą.

Per 1919 metų Paryžiaus taikos konferenciją Lietuva, kaip ir kitos Vidurio Rytų Europos šalys, iškilmingai pasižadėjo nepažeisti tautinių mažumų teisių. 1920 metų sausio 10 dieną laikinoji Lietuvos vyriausybė išleido vadinamąjį „Laikiną įstatymą apie Žydų bendruomenių tarybų teises apkrauti mokesniais gyventojus žydus“. Šis įstatymas turėjo tapti būsimos žydų kultūrinės autonomijos pagrindu³⁴. 1920 metų vasario mėnesį Lietuvos ministras pirmininkas Ernestas Galvanauskas patvirtino, kad valdžia išsipareigoja įgyvendinti tautinę autonomiją, ir pareiškė, jog „mūsų šalis bus pavyzdys visoms valstybėms, kurių sudėtyje yra įvairių tau-

³¹ M.Waldenberg, op. cit., p. 319.

³² W.Wielhorski, *Litwa etnograficzna. Przyroda, jako podstawa gospodarstwa. Rozwój stosunków narodowościowych*, Wilno, 1928, p. 201.

³³ M.Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa, 1992, p. 342.

³⁴ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 279.

tų³⁵. Tačiau tai buvo konjunktūrinio pobūdžio deklaracijos. Jaunai Lietuvos valstybei rūpėjo ne tik palenkti savo pusėn tautines mažumas, bet ir suformuoti palankią tarptautinę nuomonę, kas buvo ypač svarbu tikintis sėkmingai išspręsti tiek Vilniaus, tiek Klaipėdos klausimą.

Lietuvai, kovojančiai dėl būsimų valstybės ribų, reikėjo visokeriopos paramos. Tokiu logišku ir vertingu paramos šaltiniu, Ezros Mendelsohno nuomone, tapo Lietuvos žydai. Jų vadovai manė, kad Lietuvos valstybė, į kurios sudėtį įeis Vilniaus ir Klaipėdos kraštai, taps ne tautine valstybe, o „tautų valstybe“ – bendrais baltarusių, lietuvių, Lietuvos lenkų ir žydų namais³⁶. Ir, nors netrukus paaiškėjo, kad nebus sukurta didžioji Lietuva, vis dėlto 1922 metų Lietuvos konstitucija skelbė tautinių mažumų teisę turėti valstybės remiamas tautines institucijas, kitaip tariant, Lietuvoje įvedė kultūrinės autonomijos instituciją. Pagrindinio įstatymo 73-as straipsnis skelbė: „Tautinės piliečių mažumos, kurios sudaro žymią piliečių dalį, turi teisės įstatymų ribose autonomingai tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus – liaudies švietimą, labdarybę, savitarpinę pagalbą – ir šiems reikalams vesti įstatyme nurodyta tvarka renka atstovaujamus organus“³⁷. O 74-ame straipsnyje kalbėta apie kultūros reikalų, išvardytų anksčiau straipsnyje, finansavimą. Jis galėjo būti dvejopas: tautinių bendrijų narių apmokestinimas ir proporcinis biudžeto lėšų panaudojimas³⁸.

Tačiau, M.Römerio manymu, Lietuvos žydų kultūrinės autonomijos institucijos įvedimas buvo susijęs ne su minėtaisiais Konstitucijos straipsniais, o su vadinamąja Paryžiaus deklaracija ir atitinkamu įstatymu, priimtu 1920 metų sausio mėnesį³⁹. Teigiamai vertindamas pačią kultūrinę autonomiją, M.Römeris drauge griežtai kritikavo ministro žydų reikalams

³⁵ Cit. iš E.Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa, 1992, p. 299. Naujasis premjeras Kazys Grinius deklaracijoje, perskaitytoje Seimo posėdyje 1920 m. birželio 23 d., tarp kitko, teigė: „Greta svarbesnių valstybės klausimų stovi prieš Lietuvą klausimas patiekti tokias sąlygas valstybės gyvenimui, kuriomis Lietuvos tautinės mažumos, sujungtos bendros valstybės kūrybos ūpu, laisvai augindamos savo kultūrą, stipriai laikytusi visoms vienodai brangios pilietybės ryšiais“, Ministro pirmininko dr. K.Griniaus deklaracija, perskaityta Steigiamojo Seimo posėdyje birželio 23 d., *Steigiamojo Seimo darbai*, Kaunas, 1920, p. 149–150.

³⁶ E.Mendelsohn, op. cit., p. 295.

³⁷ Cit.: W.Wielhorski, *Litwa współczesna*, Warszawa, 1938, p. 99.

³⁸ *Vyriausybės žinios*, 1922 08 06, nr. 100.

³⁹ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 279.

instituciją, nes manė, kad ji prieštarauja pačiai vyriausybės formavimo esmei⁴⁰. Toji institucija, nors ydinga, veikė iki 1925 metų. Jos likvidavimas, anot M.Römerio, nevisiškai teisėtas ir korektiškas, sukėlė Lietuvos žydų kultūrinės autonomijos nuosmukį.

Atkreipdamas dėmesį į šį faktą, Ezra Mendelsohnas, tarp kitko, rašė: „kai tik naujoji valstybė įsikūrė tarptautinio forumo pripažintose ribose, sumažėjo poreikis, kad žydai ją parentų tiek viduje, tiek išorėje. Šiaip ar taip, žydų parama nepadėjo grąžinti Lietuvai Vilniaus, taigi jos reikšmė aiškiai buvo pervertinta. Be to, netrukus paaiškėjo, kad naujojoje valstybėje gyveno kur kas mažiau žydų, nei manė valstybės vadai ir Lietuvos žydų vadovai“⁴¹. O M.Römeris štai kaip apibendrina tą trumpą, bet nepaprastai audringą žydų istorijos laikotarpį buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse: „Krašto tautos mielai pasinaudojo žydais savo išsivadavimo sąjūdžio reikmėms, bet išsivadavusios jau nebenori su jais dalytis nepriklausomybės vaisiais ir žydų humanistinius lygybės lūkesčius laiko arogantiškais ir jas išeidžiančiais, nes pačios nori būti vienintelės šeimininkės. Žydai, vargšai, yra kaip tas žvejas iš pasakos apie auksinę žuvelę. Šiandien jie niekuo nebetiki ir atsikrato naivaus optimizmo, juos apėmęs didžiulis nusivylimas“⁴².

Nors žydų kultūrinė autonomija žlugo, tiek 1928, tiek 1936 metų Lietuvos konstitucijos tebekartotojo anksčiau suformuluotus įrašus apie tautinių mažumų teises. Pagrindinis įstatymas gan preciziškai, M.Römerio nuomone, apibrėžė autonomijos apimtį, tačiau tos formuluotės turėjo vieną esminį trūkumą, būtent – kad teisė jomis naudotis suteikiama tik tokiai mažumai, kuri sudaro „žymią piliečių dalį“. Klausimo, kokia dalis yra žymi, o kokia „nežymi“, Konstitucija nepatiksino, palikdama laisvas rankas paprastam įstatymų leidėjui, t.y. valdančiajai tautai, – dėl to šis įrašas buvo nepatvarus ir pažeidžiamas⁴³.

Visiškai aišku, kad formuluotės, apie kurias čia šnekama, pirmiausia buvo taikomos Lietuvos lenkams. 1923 metų gyventojų surašymas parodė, kad lenkų tautybės Lietuvos piliečių yra vos 3,2%, taigi tokią mažumą buvo galima priskirti veikia „nežymios mažumos“ kategorijai. Su-

⁴⁰ Ten pat, p. 280–281.

⁴¹ E.Mendelsohn, op. cit., p. 303.

⁴² M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 955.

⁴³ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 278–279.

rašymo duomenimis, Kaune gyveno 3988 lenkai, arba 4,5% visų gyventojų⁴⁴. „Kas žino padėtį Kaune, – rašė savo *Dienoraštyje* M.Römeris, – tas tikrai atkreips dėmesį, kad lenkų procentas šioje statistikoje kur kas mažesnis nei iš tikrųjų“⁴⁵. Tie skaičiai, kaip rašo Henrykas Wisneris, „buvo suvokiami kaip statistikos stebuklas“, o abejoti surašymo rezultatų patikimumu vertė tais pačiais metais įvykusių rinkimų į Lietuvos Seimą rezultatai⁴⁶, nes už lenkų sąrašą balsavo 7,1% visų rinkėjų⁴⁷. Ir vis dėlto ne „aritmetiniai“ apskaičiavimai sutrukdė Lietuvoje įsteigti lenkų kultūrinės autonomijos instituciją, bet, kaip tiksliai pastebėjo M.Römeris, lenkų ir lietuvių tarpusavio santykiai⁴⁸.

Lenkų ir lietuvių ginčas, iš pradžių buvęs dviejų visuomenių ginču, baigiantis Pirmajam pasauliniam karui virto tarpvalstybiniu konfliktu. Ir karinio konflikto rezultatus, ir beveik dvidešimt metų trukusio Lenkijos ir Lietuvos „šaltojo karo“ padarinius labiausiai jautė tautinės mažumos – Lenkijos lietuviai ir Lietuvos lenkai.

Lietuvos lenkams, išauklėtiems Abiejų Tautų Respublikos tradicijų dvasia, šis konfliktas buvo ypač skaudus. Jie atsidūrė kryžkelėje. Didžioji Vilnijos lenkų visuomenės dalis linko Lenkijos pusėn, o etnografinės Lietuvos žemėse galima buvo pastebėti didesnę pažiūrų diferenciaciją. Štai kaip apibūdino tuometinę Kauno krašto lenkų visuomenės būseną vienas tenykštis veikėjas Bohdanas Paszkiewiczzius: „Būdama kiekybės ir, visų pirma, kokybės požiūriu svarbus krašto ūkio bei kultūros veiksnys organizaciniu požiūriu ji liko suskaidyta, išardyta. Per karą labai sumažėjusi, gerokai sugniuždyta ekonomiškai, slegiama priešiško atgimstančios Lietuvos valstybės požiūrio į lenkus, ji buvo apimta gilios psichinės depresijos“⁴⁹. Tik 1918 metų lapkričio mėnesį dvarininkų suvažiavime Vilniuje Kauno lenkai bandė apibrėžti savo politinę poziciją. Idealu, kaip savo *Monografijoje* rašo Eugeniuszas Romeris, buvo pripažintas reikalavimas atkurti Lietuvą istorinėse ribose, glaudžiai susietą su Lenkija. Kartu

⁴⁴ W.Wielhorski, *Byt ludności polskiej w państwie litewskim w świetle dochodzeń jej praw przed Ligą Narodów*, Wilno, 1925, p. 6.

⁴⁵ M.Römer, *Dziennik*, t. 30, p. 283.

⁴⁶ H.Wisner, op. cit., p. 180.

⁴⁷ W.Wielhorski, *Byt ludności polskiej*, p. 5.

⁴⁸ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 279.

⁴⁹ B.Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 1, p. 112.

lenkams siūlyta būti lojaliems Lietuvos Respublikos valstybei ir bendradarbiauti krašto ūkio, kultūros ir administravimo srityse, kol tęsis konfliktas tarp lenkų ir lietuvių, susilaikyti nuo grynai politinės veiklos⁵⁰.

Tekstas, kuris buvo kompromisas tarp skirtingų politinių grupių, aišku, negalėjo visų patenkinti. Tačiau jis užkirto kelią kai kuriems dvarininkams glaudžiau bendradarbiauti su Lietuvos vyriausybe. Kita vertus, deklaracijai, skelbiančiai lojalumą Lietuvos valstybei, negalėjo pritarti dalis radikaliai nusiteikusių jaunimo, stojančio už besąlygišką Lietuvos prijungimą prie Lenkijos. Taip ši deklaracija dar labiau suskaldė etnografinės Lietuvos lenkų visuomenę, ir tai didele dalimi nulėmė, kad perversmas, kurį 1919 metų rugpjūčio mėnesį bandė sukelti Lenkų karinė organizacija (POW) Kaune, nepasisėkė⁵¹. Atskleidus sąmokslą, prasidėjo gausūs lenkų suėmimai ir Kaune, ir provincijoje. Sąmokslininkams taikomos represijos turėjo atgrasinti nuo tokios veiklos ateityje. Nors šia Kaune surengta Lenkų karinės organizacijos akcija, Wiktoro Budzyńskio nuomone, Lenkija vienintelį kartą įsikišo į jaunos respublikos vidaus reikalus, tai nepaprastai pablogino lenkų ir lietuvių santykius⁵². Bet dar svarbesnis buvo nuolat kurstomas Lenkijos ir Lietuvos konfliktas dėl Vilniaus.

Lietuvos ir Lenkijos santykių būklė skaudžiai ir tiesiogiai paveikė lenkų visuomenės Lietuvos Respublikoje padėtį. „Persekiojimai ir įvairiausi spaudimai iš valdžios ir dalies lietuvių visuomenės pusės, – Piotro Lossowskio manymu, – izoliavo Lietuvos lenkų mažumą nuo visuomenės, stūmė į priešišką Lietuvos valstybei poziciją, nors iš pradžių daugelio Lietuvos lenkų veikėjų tikslai buvo kitokie“⁵³.

Lietuvos valstybės atgimimą „nuoširdžiausiai“ sveikino vienintelis Lietuvoje leidžiamas dienraštis lenkų kalba *Głos Kowieński*. Laikraštis kartu reiškė įsitikinimą, kad „Lietuvos valstybei bus svetimas bet koks tautų

⁵⁰ E.Romer, *Monografia*, p. 269. Žr. taip pat E.Romer, *Dziennik*, t. 2, p. 229–250. Žr. taip pat J.Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej*, p. 185.

⁵¹ Eugeniuszo Romerio nuomone, Lenkų karinė organizacija Lietuvoje veikė „gan chaotiškai, niekas iš vietinių gyventojų nežinojo jos plano ir tikslo“, E. Romer, *Monografia*, p. 269. Plačiau ta tema žr.: P.Lossowski, „Próba przewrotu w Kownie“, in *Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939*, t. 8, Warszawa, 1964, p. 51–74..

⁵² W.Budzyński, *Ze wspomnień dwudziestolecia 1919–1939 w Republice Litewskiej*, d. 2, Varšuvos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius, 10638, p. 391; A.Grajewski, op. cit., p. 25.

⁵³ P.Lossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 241.

išskyrimas ir ji suteiks lenkams, kurie yra jos sudėtinė dalis, galimybę egzistuoti kaip tautai, – tik tokia valstybė pajėgs sėkmingai augti ir klestėti“. Laikraštis tikino, kad ir Lietuvos lenkai yra pasirengę kurti bendrą valstybę⁵⁴. Pirmoji Lietuvos Seimo Lenkų deputatų frakcijos 1920 metų gegužės mėnesio deklaracija išlaikė tradicinę bendros Lietuvos ir Lenkijos valstybės dvasią ir, nors pabrėžė Lietuvos lenkų tautinį skirtingumą, tačiau drauge skelbė lojalumą bendrai tėvynei ir bendrai valstybei: „Lenkų tautos dalis, gyvenanti Lietuvos valstybės sienose, [...] sveikina josios atgavintą krašto nepriklausomybės idėją, to krašto, kurs taip pat yra tėvynė nuo amžių čia gyvenantiems lenkams“⁵⁵.

Deklaracija nepagerino lenkų ir lietuvių santykių valstybės viduje, o dvarininkų neapsaugojo nuo radikalios žemės ūkio reformos, kuri to meto sąlygomis buvo, kaip rašė savo *Dienoraštyje* M.Römeris, „vien keršijimas dvarams“ bei bandymas juos sunaikinti⁵⁶.

Nors lenkai per 1920 metų Seimo rinkimus gavo nemažai balsų ir įrodė, kad sudaro „žymią“ Lietuvos piliečių dalį, kultūrinės autonomijos neįgijo, o 1921 metų pradžioje Tautų Sąjungai nusiųstas jų memorialas tik dar labiau pagilino konfliktą⁵⁷. „Lenkų frakcijos deputatų memorialas Tautų Sąjungai dėl lenkų persekiojimo Lietuvoje – labai nemalonus šalies vidaus santykių įvykis“⁵⁸, – rašė M.Römeris vyriausybę palaikančiame laikraštyje *Litwa*. Jis pripažino, kad šis išpuolis visų pirma kenkia patiems Lietuvos lenkams, nes „skiepija jiems tikėjimo svetima pagalba jausmą ir taip silpnina jų atsparumo instinktą, menkina pasitikėjimą savimi, savo vertės šalyje pojūtį. Kiekviena tauta, – rašė jis, – savo likimą visada laiko tik savo rankose ir šį likimą turi sukurti veikla, nuopelnais, reikšmingumu. Tai uola, kurios niekas nesuskaldys, o pagalbos ir protekcijos ieškojimas svetur išsigimsta į ištižusį parazitavimą“. Jis neneigė, kad gyventojai lenkai „dažnai pagrįstai gali skųstis dėl to, kaip šalyje traktuojama jų kalba, jų tautybė, o dažnai net ir jų teisės“. Ir dėl to kalti ne patys įstatymai, kurie, pasak M.Römerio, yra geri, bet jų vykdymo praktika. „Men-

⁵⁴ *Głos Kowieński*, 1919 02 16, nr. 4.

⁵⁵ *Steigiamojo Seimo darbai*, 1920 birželio 23.

⁵⁶ M.Römer, *Dziennik*, t. 27, p. 73.

⁵⁷ Tarp kitko, Lenkų frakcijos nariai Seime buvo sumušti savo kolegų lietuvių, žr. ten pat, t. 28, p. 252.

⁵⁸ Polak litewski [M.Römer], „Cieżki bład“, *Litwa*, 1921 07 13, nr. 151.

kas džiaugsmas tautinėms mažumoms, – rašė M.Römeris, – o pirmiausia lenkams – nes tai daugiausia liečia juos, – pavyzdžiui, klausytis Seime ugningų kalbų apie Geležinkelio valdybos „užteršimą valdininkais“, kurių vienintelė kaltė ir nuodėmė yra tai, jog jie – nelietuvių kilmės“. Tačiau jis manė, kad net toje situacijoje Lietuvos lenkai turi laikytis pilietinės pozicijos. Net griežčiausias oponavimas vykdomai politikai, jei jis vyksta valstybės viduje, skirtingai nuo pagalbos iš svetur prašymų, M.Römerio nuomone, neprieštaruja pilietiškumo principui⁵⁹.

Be to, jis buvo įsitikinęs, kad viena esminių Lietuvos lenkų politinės akcijos nesėkmės tiek šalies viduje, tiek ir tarptautiniame forume priežasčių – nebendradarbiavimas su kitomis sąlygiškai laisvomis Lietuvos tautinėmis mažumomis. Jo manymu, reikia skubiai pradėti bendradarbiauti visų pirma su didžiausia ir įtakingiausia žydų mažuma, o tai, jo nuomone, būtų naudinga abiem tautinėms grupėms. Tą idėją jis populiarino ir žydų spaudos skiltyse. 1921 metais dienraštyje *Lite* išspausdintame straipsnyje M.Römeris apibūdino lenkų vietą bendroje Lietuvos gyventojų struktūroje ir nurodė, kad būtina reikia sureguliuoti tautines problemas Lietuvos valstybėje⁶⁰. 1922 metais ta pačia tema jis rašė ir leidinyje *Nays*, kur kritiškai vertino žydų bendruomenės vadovų politinę taktiką, paremtą lobizmu. Jo manymu, reikia suvokti tautinių mažumų problemos visumą, o ne sporadiškai išskirti pavienius jos elementus⁶¹.

Bet skirtingas Lietuvos tautines mažumas bendradarbiauti skatino ne publicistiniai M.Römerio straipsniai, o 1922 metų spalio mėnesį po Seimo rinkimų susidariusi situacija, kai naujai interpretavus vieną rinkimų įstatymo straipsnį buvo gerokai apribotas tautinėms mažumoms atstovaujančių deputatų skaičius. Tai sulygino lenkų mažumą su iki tol proteguotomis mažumomis ir jas visas suartino⁶². Tačiau šis bendradarbiavimas buvo atsitiktinis ir apsiribojo vien veikla Seime. Nedaug pakito ir tautinių mažumų padėtis valstybėje, nes, kaip teigia Marekas Waldenbergas, „Vidurio Rytų Europos kraštuose tarpukario laikotarpiu ypač sustiprėjo

⁵⁹ Ten pat.

⁶⁰ M.Römer, *Dziennik*, t. 28, p. 317.

⁶¹ Ten pat, t. 29, p. 130.

⁶² Plačiau šia tema rašo E.Romer, *Dziennik*, t. 2, p. 511–519.

įvairios tautinių mažumų diskriminavimo formos. Tai buvo susiję su beveik visų po Pirmojo pasaulinio karo atsiradusių valstybių santvarkos ir politikos evoliucija⁶³. Lietuva nebuvo išimtis.

Lietuvos valstybės valdžios požiūris į lenkų tautinę mažumą visą aptariamą laiką buvo priešiškas. Nepaisant to, Lietuvos lenkams per dvidešimt tarpukario metų pavyko pasiekti nemažų tautinio gyvenimo laimėjimų. 1919 metų vasario 9 dieną pasirodė pirmasis laikraščio *Głos Kowieński* numeris. Šis dienraštis įvairiais pavadinimais išliko iki 1940 metų. Populiariausias Lietuvos lenkų periodinis leidinys buvo savaitraštis *Chata Rodzinna*, kurio tiražas 1939 metais pasiekė 7000 egzempliorių⁶⁴. Pagrindine Lietuvos lenkų ekonomikos institucija tapo 1920 metais įsteigta Žemės ūkio gamintojų sąjunga „Prodroł“⁶⁵. Be jos, dar buvo daug lenkų kredito, kooperatinių bendrovių bei profesinių sąjungų. Sportinę veiklą koordinavo sporto sąjunga „Sparta“, o Lietuvos akademinio lenkų jaunimo sąjunga 1928 metais sujungė visas akademinės lenkų organizacijas: Lietuvos universiteto lenkų studentų susivienijimą ir korporacijas „Lauda“, „Znicz“ bei „Samogitia“⁶⁶. Visai Lietuvos lenkų kultūros ir švietimo veiklai vadovavo 1924 metais įkurta organizacija „Pochodnia“⁶⁷.

Savo veikloje „Pochodnia“ susidurdavo su įvairiomis kliūtimis, nes lenkų švietimas buvo ta sritis, su kuria Lietuvos valdžia kovojo ypač atkakliai. Lietuvoje buvo tik keturios lenkų gimnazijos: trys privačios – Kaune, Panevėžyje, Ukmergėje – ir viena valstybinė Kaune, kuriai vadovavo lietuvis direktorius ir kurią lenkų visuomenė boikotavo. 1922–1923 mokslo metais lenkų vidurinėse mokyklose mokėsi 1451 mokinys, o jau kitame dešimtmetyje – tik apie 500 mokinių⁶⁸.

Kokios priežastys tai lėmė? Svarbiausia priežastis buvo tai, kad Lietuvos Respublikos valdžia visada ribojo lenkų pradinį mokyklų skaičių ir dėl to vidurinėse mokyklose mažėjo mokinių. Koks didžiulis bu-

⁶³ M.Waldenberg, *Kwestie narodowe*, p. 345.

⁶⁴ E.Romer, *Monografia*, p. 271.

⁶⁵ B.Makowski, *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa, 1986, p. 159.

⁶⁶ Ten pat, p. 157, 158.

⁶⁷ Ten pat, p. 157. Wiktoras Budzyński pateikia tarpukario laikotarpiu Lietuvoje veikusią 67 lenkų organizacijų sąrašą, W.Budzyński, *Ze wspomnień*, d. 2, p. 326–330.

⁶⁸ B.Makowski, op. cit., p. 204–205.

vo lenkų mokyklų poreikis, liudija trumpas kairiųjų valdymo laikotarpis. Per keletą mėnesių lenkų pradinių mokyklų padaugėjo nuo 24 iki 98⁶⁹. Tuo pačiu metu buvo pradėta kurti lenkų mokytojų seminarija Panevėžyje.

Po 1926 metų gruodžio mėnesio valstybės perversmo padėtis visiškai pasikeitė. Lenkams mokytojams, neturintiems pažymėjimų, jog moka lietuvių kalbą, 1927 metų kovo 18 dieną išleistas švietimo ministro įsakymas išlaikyti šios kalbos egzaminą⁷⁰. Iš 94 laikusiuųjų neišlaikė 81, o kitiems 13 paskirtos pataisos⁷¹. Taip visiškai ar laikinai nepatvirtinus mokytojų, buvo uždarytos 45 mokyklos. Keletą kitų teko uždaryti, nes tėvų pasuose buvo klaidingai įrašyta lietuvių tautybė, ir 1927 metų rugpjūčio 6 dienos švietimo ministro potvarkiu jie turėjo atsiimti vaikus iš lenkų mokyklų⁷². Tuo pat metu buvo sustabdytas Panevėžio mokytojų seminarijos kūrimas⁷³. Šie veiksmai – tai tik vienas fragmentas barbariško, kaip apibūdino M.Römeris, „mokyklų karo“ tarp Lietuvos ir Lenkijos⁷⁴, kuris ypač sustiprėdavo po kiekvieno nesėkmingo valstybių bandymo suartėti. Abi vyriausybės tokiais atvejais imdavosi represijų prieš savo piliečius: Lietuvoje prieš lenkus, Lenkijoje – prieš lietuvius. Kaip rašo Bronius Makauskas (Bronisław Makowski), „visai mokymo sistemai būdavo smogiama netikėtai. Dažniausiai tai būdavo paskutinis spaudimo ar gynybos bandymas rimtesnėse politinėse derybose, iš vienos pusės siekiant suartėti, iš kitos – nutraukiant ryšius“⁷⁵. Atsakomųjų veiksmų politika dar labiau sutvirtino įsitikinimą, kad Lenkija ir lenkų tautybės Lietuvos piliečiai – tai viena pusė, o Lenkijos lietuviai ir Lietuva – kita. Tarp abiejų pusių – nepasitikėjimo siena ar veikiau barikada.

⁶⁹ Ten pat, p. 197.

⁷⁰ Ten pat.

⁷¹ K.Górski, *Divide et impera*, Białystok, 1995, p. 331. Žr. taip pat B.Makowski, op. cit., p. 198.

⁷² K.Górski, op. cit., p. 329. Žr. taip pat B.Makowski, op. cit., p. 198. Wiktoras Budzyński kalba apie 59 pradinių mokyklų uždarymą, W.Budzyński, *Ze wspomnień*, d. 2, p. 325.

⁷³ B.Makowski, op. cit., p. 199.

⁷⁴ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 537.

⁷⁵ B.Makowski, op. cit., p. 197.

Vis dėlto, nepaisant apsiausties padėties, Lietuvos lenkų švietimo sistema sugebėjo išlikti. Ją išsaugojo tvirta dalies lenkų visuomenės pozicija ir jos vadovų pastangos.

Lietuvos lenkų mažumai vadovavo nedidelė grupė veikėjų, kurie 1920 metų kovo mėnesį įsteigė Lenkų rinkimų centro komitetą. Netrukus bandyta įteisinti nuolatinį Lietuvos lenkų mažumos atstovavimą, bet nesėkmingai⁷⁶. Tačiau neoficialiai veikiantis komitetas Lietuvos lenkų gyvenime suvaidino labai svarbų vaidmenį – jis buvo tarsi jų Tautos taryba⁷⁷. Iš jo narių, daugiausia dvarininkų, ypač reikėtų išskirti neabejotiną tarpukario Lietuvos lenkų lyderį Eugeniuszą Romerį, kurio pažiūros darė didžiausią įtaką visos Lietuvos lenkų visuomenės pilietinio nusistatymo formavimui. *Dienoraštyje* jis taip apibrėžė savo politinę poziciją: „Būdami lenkais, nors ir gyvendami Lietuvoje, turime išlaikyti savo tautybę, neišsižadėti lenkiškumo, nesileisti į jokių kompromisus, turime siekti, kad būtų pripažintos mūsų tautos ir jos kultūros plėtros teisės, turime kovoti už lenkų mokyklas ir pagarbą kalbai. Bet visa tai neatleidžia mūsų nuo pilietinių pareigų šiai šaliai, kurioje nuo amžių gyvename, kurioje ir kuriai ištisos mūsų senolių kartos dirbo įvairiose srityse, turime atlikti viską, kas privaloma šio krašto piliečiams, turime dirbti jo labui, kad ir kokia nepalanki mums būtų dabartinė valdžios sluoksnių, laikančių mus priešais, politika. Būtent todėl negalime leistis paverčiami kažkokiais svetimais kolonistais, kuriems rūpi vien jų pačių nauda, nes jei sutiktume tokiais tapti, prarastume būties prasmę ir pagrindą po kojomis, o siekimas išvartyti mus iš šio krašto būtų pateisinamas“⁷⁸.

Panašiai savo poziciją formulavo ir kiti komiteto nariai⁷⁹. Jie buvo „krajovcai“. Kaip nurodo Bohdanas Paszkiewiczus, krašto idėja buvo giliai įsišaknijusi visoje Lietuvos lenkų visuomenėje⁸⁰. Ją rėmė ir jai pritarė dalis Varšuvos politikų, ypač susitelkusių aplink Juzefą Pilsudskį, kuris, kaip rašo M.Römeris, ragino būti lojaliais Lietuvos valstybei ir aiškiai duodavo suprasti, kad Lietuvos lenkai „nesitikėtų Kauno gatvėse išvysti lenkų

⁷⁶ Ten pat, p. 267, 49 išnaša.

⁷⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 974.

⁷⁸ E.Romer, *Dziennik*, t. 2, p. 529.

⁷⁹ B.Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 3, p. 447.

⁸⁰ Ten pat, p. 446. Panašiai pasisakė A.Grajewskis, op. cit., p. 25.

ulonų ir išgirsti dainuojančių lenkų kareivių“⁸¹. Ir Aleksandras Prystoras per savo apsilankymą Kaune 1934 metais, kalbėdamasis su periodinių leidinių lenkų kalba Lietuvoje redaktorais, kaip praneša Bohdanas Paszkiewiczus, „kategoriškai reikalavo, kad Lietuvos lenkai nelauktų pasirodysiant lenkų ulonų iečių, o būtų besąlygiškai lojalūs Lietuvos valstybės piliečiai“⁸².

Krašto idėją vis dažniau griovė tautos idėja. Būdingą tautinės savimones diegimo Lietuvos lenkų tarpe pavyzdį savo *Dienoraštyje* pateikia M.Römeris. 1932 metais Kalėdoms į Lietuvą buvo atsiųstos Lenkijos pirmo šventinės dovanos su palaiminimu, skirtos, kaip buvo pareikšta, „svetur“ gyvenantiems lenkams. Tokia kolonistų ideologijos „propaganda“ papiktino M.Römerį. Jis rašė: „Tokiu atveju Lietuvos lenkai tampa ne žmonėmis, gyvenančiais savo namuose, iš šio krašto kilusiais, kur jų dar netolimi protėviai kūrė krašto istoriją, bet kažkokia ‘svetur’ nuklydusia saujele. Ne, man tai nesuprantama. Neįsivaizduoju, kad mes Lietuvoje būtume ‘svetur’“⁸³.

Jis taip pat suvokė, kad Lietuvos lenkų visuomenė vis labiau pritaria minėtosioms formuluotėms. Dar ir todėl teigė, kad „tie, kurie čia mano gyveną svetur, patys atsisako istoriškai mums priklausančio piliečio statuso ir pasmerkia save likti šalies parijais. Jie nepažįsta šito krašto, nemyli jo, jiems jis svetimas ir patys yra jam svetimi. Čia yra logikos, tačiau ji pražūtinga Lietuvos lenkams, nors ir atitinka visur triumfuojančio nacionalizmo dvasią“⁸⁴.

Lietuvos valstybės „tautinimo“ procesas, M.Römerio nuomone, ypač išryškėjo po 1926 metų. Jis sielvartaudamas konstatavo, kad „plinta nacionaldemokratinė idėja, sutapatinti valstybės ir tautos sąvokas bei ‘svetimas’ tautines mažumas ‘savo’ tautinėje valstybėje laikanti svetimos tautinės valstybės kolonijomis“⁸⁵. Atsidūrę tokioje padėtyje, Lietuvos lenkai darėsi, kaip vaizdžiai nusakė M.Römeris, panašūs į džiūstančią krašto medžio šaką. Šis džiūvimas, kurį, jo manymu, „sukėlė lietuviai, yra labai skausmingas“⁸⁶.

⁸¹ M.Römer, *Dziennik*, t. 32, p. 974.

⁸² B.Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 1, p. 104.

⁸³ M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 880. Posakis „svetur“, aišku, buvo panaudotas nesąmo-ningai, veikiausiai neapsižiūrėjus, nes panašus tekstas išplatintas visame pasaulyje.

⁸⁴ Ten pat.

⁸⁵ Ten pat, t. 31, p. 485.

Visa tai sutapo su tautiniais procesais to meto Europoje, kurie aptariamuoju laikotarpiu, kaip rašo Marekas Waldenbergas, įgijo neregėtą spartą, tautinei savimonei ėmus plisti liaudyje⁸⁷. O jei kalbėsime apie Lietuvą, tuometiniai lenkų veikėjai konstatavo didžiulį kokybinį lenkų tautinės savimonės augimą Kauno Lietuvoje ketvirtajame šio amžiaus dešimtmetyje. Eugeniuszas Romeris *Romerių giminės monografijoje* tarp kitko rašė: „nors pastarieji metai be seimo ir visuotinis privalomas pradinis mokymas lietuviškose mokyklose padarė nemažai žalos, tačiau ir šiandieną kokybiškai ir kiekybiškai lenkų yra tikrai daugiau nei prieš karą“⁸⁸.

Būtent pagal tautinius procesus Lietuvos lenkų tautinės mažumos viduje, o ne pagal Lietuvos valdžios požiūrį į ją (kuris, išskyrus kelis kairiųjų valdymo mėnesius 1926 metais, buvo akivaizdžiai priešiškas), šios tautinės mažumos veiklos dvidešimtmetį galima skirstyti į du laikotarpius. Dauguma tuometinių Lietuvos lenkų veikėjų linkę manyti, kad lūžis įvyko 1934 metais⁸⁹ Bohdano Paszkiewicziaus nuomone, antrasis laikotarpis prasidėjo 1935 metais, kai, ypač po Juzefo Pilsudskio mirties, „Lietuvos lenkų visuomenėje išryškėjo nacionalistinės tendencijos, skleidžiamos iš tam tikrų sanacijos politinių centrų Varšuvoje“⁹⁰. Atrodo, kad tuometiniai lenkų mažumos vadovai, pernelyg stipriai pabrėždami Varšuvos daromą įtaką, nepakankamai įvertino tai Europos daliai būdingas permainas, palietusias ir Lietuvos lenkų visuomenę. Jaunoji Lietuvos lenkų karta, išaugusi smarkaus lenkų ir lietuvių konflikto aplinkybėmis, skelbdama tautos susijungimo su Lenkija šūkį, kategoriškai atmetė ligotinių vadovų puoselėtą krašto idėją. Neišvengiamai atsirado konfrontacija tarp „jaunųjų“ ir „senųjų“, taigi Lietuvos lenkų visuomenė skilo į dvi dalis⁹¹.

1933 metų rugsėjo mėnesį Kaune leidžiamo lenkų akademinio jaunimo mėnraščio skiltyse pasirodė straipsnis, raginantis realizuoti krašto idėjos šūkį. „Mūsų visuomenė, – buvo rašoma, – prieš daugelį metų išstumta

⁸⁶ Ten pat, t. 35, p. 282.

⁸⁷ M.Waldenberg, *Kwestie narodowe*, p. 345.

⁸⁸ E.Romer, *Monografia*, p. 271.

⁸⁹ Ten pat, p. 270; W.Budzyński, *Ze wspomnień*, d. 2, p. 392; B.Korewo, *Przeszłość wiecz- nie żywa*, d. 3, ZNO 124/85/3, p. 28.

⁹⁰ B.Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 3, p. 369.

⁹¹ E.Romer, *Monografia*, p. 270.

iš politinio gyvenimo, dabar turi atlikti savo pareigą: prieš įgyvendintą tautinės valstybės idėją be baimės iškelti daugiatautės valstybės – Didžiosios Lietuvos – idėją⁹². Šis straipsnis ir jo sukelta diskusija atkreipė Lenkijos užsienio reikalų ministerijos dėmesį. Varšuva, stengdamasi normalizuoti lenkų ir lietuvių santykius, nutarė išnaudoti tautines mažumas abipus sienos, iš vienos pusės spausdama lietuvius Lenkijoje, o iš kitos – aktyvindama Lietuvos lenkų mažumą⁹³. Katalizatoriaus vaidmenį turėjo atlikti Kaune gyvenantis laikraščio *Gazeta Polska* korespondentas Tadeusz Katelbachas. Iš tikrųjų jis turėjo užduotį reorganizuoti visuomeninį ir politinį Lietuvos lenkų gyvenimą⁹⁴.

Politinę Lenkijos URM ir Tadeuszo Katelbacho programą sudarė, kaip rašo Bohdanas Paszkiewiczzius, trys punktai: „1. Visiškai nušalinti nuo valdžios bei vadovavimo dvarininkus ir sukurti naują, visuomeniniu požiūriu šiuolaikiškesnę vadovaujančią organizaciją, kuria pasitikėtų platūs visuomenės sluoksniai. 2. Ištrinti iš visuomenės sąmonės krašto sąvoką ir skiepyti tautinę lenkų dvasią bei lenkų patriotizmą. 3. Lenkų organizacinį gyvenimą padaryti visiškai ir tiesiogiai pavaldų centrinei valdžiai Varšuvoje, t.y. organizacijai „Światopol“ bei URM konsuliniam departamentui“⁹⁵.

Tomaszo SurwiŃlo vadovaujama jaunimo dalis pritarė šiam planui. Netrukus „jaunieji“ užvaldė organizacijos „Pochodnia“ Kauno skyrių, Vy-

⁹² „Refleksje“, *Iskry*, nr. 4, 1933 rugsėjis.

⁹³ Varšuva tikriausiai norėjo panaudoti Lietuvos lenkus ir savo vidaus politinėje kojoje, W.Budzyński, *Ze wspomnień*, d. 2, p. 401.

⁹⁴ B.Makowski, op. cit., p. 266–267. Žurnalo *Iskry* straipsnį Lenkijos URM įvertino kaip planinę „krajovcų“ akciją, nes jis išspausdintas vykstant audringai lenkų žurnalų spaudos kampanijai, kurią sukėlė M.Römerio pasisakymai, išreiškiantys abejones, ar dera Lietuvos lenkus laikyti „lenkų tautos atskala“.

⁹⁵ B.Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 3, p. 403. O Tadeusz Katelbachas po kurio laiko rašė: „Dėl lenkų gyvenančių Lietuvoje, klausimo aiškinausi URM su Konsulinio departamento direktoriumi Tomiru Drymmeriu. Jis visada man padėdavo. Pritardavo mano pasiūlymams. Jam patiko mano projektai atnaujinti vadovaujančias lenkų mažumos grandis ir įtraukti į jas veikėjus, kilusius ne vien iš dvarininkų luomo“, T.Katelbach, *Wspomnienia*, p. 12. Piotro Łossowskio nuomone, „Katelbachas, be abejo, suvaidino didžiulį, tačiau nevienareikšmį vaidmenį lenkų ir lietuvių santykiuose 1933–1936 m.“, P.Łossowski, *„Stosunki polsko-litewskie w latach 1921–1939“*, in *Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918–1939*, Wrocław, 1977, p. 163. B.Paszkiewicziaus nuomone, Lietuvos lenkų visuomenės gyvenime T.Katelbachas suvaidino „ypač šlykštų vaidmenį“, B.Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 3, p. 397.

tauto Didžiojo universiteto lenkų studentų sąjungą bei akademinio leidinio *Iskry*, kuris greitai buvo performuotas į dvisavaitį žurnalą *Głos Młodych* redakciją. Žurnalas atsisakė krašto nusistatymo arba, kaip buvo sakoma, „kažkokio betaučio ‘čionykštiškumo’ idėjos“ ir pasisakė už grynai tautinę kryptį⁹⁶. Susidariusią padėtį M.Römeris komentavo taip: „Ligtolinę lenkų mažumos ir akademinų sluoksnių vadovybę Surwiłło ir jo šalininkai kaltina pataikavimu Lietuvai, savigarbos ir orumo neturėjimu, pakalikiškumu, silpnumu. Jie kovoja su senąja grupe atkakliai, peikia ją ir aklai smerkia, kelia sumaištį ir skaldo vietos lenkų akademinį jaunimą, skverbiasi tarp Kauno lenkų jaunųjų amatininkų, bando užvaldyti vadinamuosius klubus. Šie neramumai ir sąjūdis, be abejo, įdomūs, bet kenksmingi ir nukreipti prieš kraštą. Tie „survilovcai“ propaguoja atskirumą, lenkų iredentizmą Lietuvoje ir Lenkijos valstybės imperializmą, jie gali ryžtis neapgalvotiems renginiams, panašiams į 1919 metų Wąsowicziaus Lenkų karinės organizacijos akciją“⁹⁷.

Ar M.Römeris, būdamas griežtas nacionalistinės pakraipos priešininkas, o drauge nesutapatinantis savęs su Kauno „krajovcų“ pakraipa, savo pažiūromis neprisidėjo prie Lietuvos lenkų pasaulėžiūros formavimo? Ar jis savo principų, kaip teigė Bohdanas Paszkiewiczus, „nepropagavo, niekam neprimetė ir net niekam neatskleidė“⁹⁸? Anaiptol. Būdamas publicistas, profesorius ir universiteto rektorius, daug kartų pareiškė, kokio nusistatymo, jo manymu, Lietuvos valstybėje turėtų laikytis lenkai. 1930 metais Vytauto Didžiojo universiteto lenkų studentų sąjungos penkmečio minėjime skaitytoje paskaitoje M.Römeris, be kita ko, jaunimui linkėjo, kad su istorijos tęstinumo pojūčiu jis gebėtų sujungti ne mažiau svarbų realybės pojūtį. „Taip pat jums linkiu, – sakė, – kad jūsų politika būtų ne defetistų, o apaštalu, kad sugebėtumėte pataisyti tai, ką mūsų karta abiejose pusėse sugadino, ir kad taptumėte [...] tiltu, kuris sujungs mus su Vilniumi ir padės atkurti Lietuvą“⁹⁹. O 1933 metų gegužės mėnesį sveikinimo telegramoje studentų korporacijos „Lauda“ penkmečio proga tarp kitko rašė: „iš visos širdies linkiu, kad greičiau sulauktume tų linksmesnių laikų, kai Vilnius, Lietuvos sostinė, taps atviras, o Lietuva susitaikys

⁹⁶ „Głos Młodych“, *Głos Młodych*, nr. 1, 1936 sausis.

⁹⁷ M.Römer, *Dziennik*, t. 35, p. 652.

⁹⁸ B.Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 1, p. 12.

⁹⁹ M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 112.

su Lenkija ir veiks su ja išvien, bet liks nepriklausoma ir savo glėbyje pri-
 glaus visus susitaikiusius ir vieningus šios mūsų žemės sūnus!“¹⁰⁰ Ar tai
 reiškę, kad M.Römeris grįžo prie krašto koncepcijos kaip teritorinės, ap-
 imančios visą buvusią Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, prie idėjos, ku-
 rią tarpukario laikotarpį propagavo L.Abramowicziaus laikraštis *Przegląd*
Wileński? Veikiau ne. M.Römeris liko „mažesnės“, katalikiškos Lietuvos
 šalininkas, ir tuo jis skyrėsi nuo L.Abramowicziaus bei Kauno Lietuvos
 dvarininkijos. Nors jis pripažino, kad lietuvių pusė teisėtai nori prie Lie-
 tuvos prisijungti Vilnių drauge su „etniniais Rytų Lietuvos pakraščiais“,
 bet prieštaravo „Vilniaus pavertimui fetišu, kažkokiu aukščiausiu tikslu
 ir kažkokia pačios Lietuvos valstybės esme“¹⁰¹. „Nes, – kaip jis rašė lai-
 ške L.Abramowiczui, – jeigu Lietuva atgautų Vilnių, tai tikrai nesutvirtintų
 tautinės Lietuvos valstybės. Atvirkščiai, Vilnius – tai bomba, kuri susprog-
 dintų tautinę Lietuvos valstybę. Vilnius yra ne kažkoks paprastas mies-
 tas, o istorinė sostinė (būtent tokiu lietuvių laiko Vilnių ir dėl to jo rei-
 kalauja), tai – Trojos arklys Lietuvos valstybės viduje. Paskui sostinę Vil-
 nių patrauks visas didžiulis baltarusių hinterlandas, net už Dnepro ir
 Dauguvos. Vilnius – tai cementas, rišantis su Baltarusija, tai jungtis, kuri
 privers restauruoti istorinę Lietuvą. O istorinėje Lietuvoje, kaip kadaise,
 prieš daugelį amžių, vien dėl savo milžiniško kiekio vyraus slaviškasis
 elementas, tarp kurio lietuvių pradas, šiandieną tvirtas ir organizuotas
 savo tautinėje valstybėje, ims dusti ir skęsti, kol pagaliau, kaip ir prieš
 amžius, gelbėdamasis nuo potvynio, savisaugos instinkto vedamas, kreip-
 sis... į ką? Žinoma, į tą pačią Lenkiją, į kurios glėbį įpuls gal su entu-
 ziazmu, o gal, kaip Liublino unijos laikais, verkdamas ir grieždamas dan-
 timis. O kas tada? O tada Lenkija žingsnis po žingsnio užbaigs nuo XVI
 amžiaus iki pat XIX amžiaus dirbtą darbą, o kai jis bus baigtas, nebebus
 nei tautinės, nei istorinės Lietuvos, vien tik Lenkija nuo Baltijos iki Kar-
 patų“¹⁰². Dar ir todėl tas „ištikimiausias krašto idėjos gynėjas“ pradėjo
 „svyruoti“ ir vis labiau nuo krašto idėjų trauktis. „Rimtai apmąstęs, – rašė
 jis, – pradedu daryti išvadą, kad Vilnius Lietuvos valstybingumui būtų
 ne išsigelbėjimas, o mirtinas smūgis, todėl esu linkęs revizuoti „Vilniaus

¹⁰⁰ Ten pat, p. 991.

¹⁰¹ Ten pat, t. 33, p. 289.

¹⁰² 1929 11 03 M.Römerio laiškas L.Abramowiczui, LMAB F75-45(107)

susigražinimo“ tezę, kuri čia pas mus yra daug tvirtesnė dogma už nekaltojo prasidėjimo, neklystančio popiežiaus ir kitas Katalikų bažnyčios dogmas. Bet žinau, kad jei panorėčiau skelbti tas savo naujas pažiūras, niekas manęs neklausytų, nes tai būtų palaikyta erezija, o mane tikrai apkaltintų „lenkų intriga“. Bet ar žinai, kad esu pasirengęs kuo nuoširdžiausiai kreiptis į Lenkiją ir lenkus: „Pasilikite sau Vilnių ir džiaukitės juo, jeigu iki laimės jums tik šito trūksta! Ir būkim geri bičiuliai! Atiduokit mums tik etnografinius lietuviškus kaimus, tokius kaip Punkskas, Seinų ir Druskininkų apylinkės, Varėna ir Valkininkai prie Eišiškių, Švenčionys iki Tverečiaus... Žodžiu, išlyginkim sieną, atiduokit mums vietas, kur dar išliko lietuvių kalba, o Vilnių pasilikit sau, kol pajėgiate jį išlaikyti! Argi neverta Lietuvai už Vilnių atiduoti kokį nors Punkską ir Švenčionis?“¹⁰³. Tačiau savo „erezijas“ M.Römeris galėjo patikėti tik L.Abramowiczui arba išlieti jas *Dienoraščio* puslapiuose, o viešai ir toliau skelbė krašto idėją. Straipsnis, propaguojantis „Didžiosios Lietuvos“ šūkį, išspausdintas 1933 metų rugsėjo mėnesį žurnale *Iskry*, tiksliai atspindėjo tas profesoriaus M.Römerio mintis, kurias jis skelbė viešai.

Panašaus nusistatymo, nepaisant vis stiprėjančios tautininkų kampanijos, laikėsi dauguma ligtolinių Lietuvos lenkų vadovų, tarp jų ir kai kurie jaunimo veikėjai. M.Römerio pasisakymai tikrai darė didelę įtaką krašto idėjos įtvirtinimui.

Nors organizacija „Pochodnia“ atsidūrė „jaunųjų“ rankose, „senieji“ išlaikė svarbią tribūną – žurnalą *Chata Rodzinna*. „Tai, kad „survilovcai“ prievarta užgrobė pirmąjį leidinį, o senasis komitetas irgi jėga išlaikė pastarąjį žurnalą, reiškė visuomenės lūžį bei pirmojo laikotarpio, trukusio beveik 16 metų, pabaigą“¹⁰⁴.

Vidaus kovos gerokai susilpnino Lietuvos lenkų mažumą. Lietuvių visuomenėje stiprėjant antilenkiškoms nuotaikoms, tai buvo ypač nepageidautina. Netrukus uždrausta Vytauto Didžiojo universiteto studentų sąjunga „Znicz“, o vėliau korporacija „Lauda“. 1938 metų sausio 1 dieną panašus likimas ištiko Lenkų akademinio jaunimo sąjungą, Lenkų darbo žmonių sąjungą, Kauno mokytojų sąjungą bei sporto sąjungą „Sparta“¹⁰⁵. Ir vis dėlto dalis Lietuvos lenkų visuomenės, o ypač dvarininkų sluoks-

¹⁰³ Ten pat.

¹⁰⁴ B.Paszkievicz, *Pod znakiem „Omegi“*, d. 3, p. 501.

¹⁰⁵ B.Makowski, op. cit., p. 158.

niai, tikėjo, kad įmanoma atkurti daugiatautę Didžiosios Lietuvos valstybę. Leonas Mitkiewiczzius, prisimindamas susitikimą su lenkų dvarininkų elitu Montvilų dvare Troškūnuose, rašė: „Buvau apipiltas daugybe klausimų apie Vilniaus priklausomybę – jis toje aplinkoje laikytas teisėta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostine, ergo Lietuvos sostine“¹⁰⁶.

1938 metais užmezgus diplomatinius santykius tarp Lenkijos ir Lietuvos, prasidėjo naujas tarpvalstybinių santykių laikotarpis, bet Lietuvos lenkų mažumos padėtis iš esmės nepasikeitė. Kaip teisingai pastebi Piotras Łossowski, „mažumų reikalai – tai sritis, kurioje buvo veikiama ypač atsargiai. Nes neįmanoma buvo per trumpą laiką gražinti įsisenėjusių skolų“¹⁰⁷.

Lietuvos lenkų mažumos klausimas ir su juo glaudžiai susijęs Vilniaus klausimas nustūmė į antrą planą kitą, gal dar svarbesnę Lietuvos valstybingumui Klaipėdos, kitaip tariant, priėjimo prie jūros problemą. „Turėti tą pajūrį su puikiu Klaipėdos uostu – susigrąžinti tą lietuvių jūrą, – 1921 metais laikraščio *Litwa* skiltyse rašė M.Römeris, – turi būti Lietuvos valstybės programos pirmučiausias tikslas, visos krašto visuomenės, nepaisant klasės, partijos ir tautybės, valios ir siekių aksioma. Lietuvių jūra Lietuvai – tai būtinybė, tai teisėtas visų be išimties jos žmonių valios pareiškimas“¹⁰⁸.

Klaipėdos krašte, kurį nuo 1919 metų laikinai valdė didžiosios imperijos, nepaisant toli pažengusio germanizavimo proceso, lietuviai sudarė didelę gyventojų dalį. Lietuvos Steigiamasis Seimas 1921 metų lapkričio 11 dieną iškilmingai pareiškė, kad ši teritorija autonominės srities teisėmis turi būti prijungta prie Lietuvos. Bet, Lietuvai atmetus Hymanso projektą, numatantį sudaryti Lenkijos ir Lietuvos federaciją, didžiosios valstybės 1922 metais pradėjo svarstyti galimybę paversti Klaipėdą laisvuju miestu. Susidarius tokiai situacijai, Lietuva ryžosi drąšiam žingsniui – Klaipėdos krašte sukėlė ginkluotą sukilimą, ir 1923 metų sausio 15 dieną Klaipėda buvo užimta¹⁰⁹.

¹⁰⁶ L.Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie*, Warszawa, 1990, p. 113.

¹⁰⁷ P.Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 307; P.Łossowski, „Stosunki polsko-litewskie w latach 1921–1939“, p. 173.

¹⁰⁸ Rys [M.Römer], „Morze“. Žr. taip pat M.Römer, „Kłajpeda“.

¹⁰⁹ J.Ochmański, *Historia Litwy*, p. 301–302. Plačiau Klaipėdos klausimo tema žr. S.Mikulicz, *Kłajpeda w polityce europejskiej 1918–1939*, Warszawa, 1976. M.Römeris sukilimo organizavimą laikė pozityviu reiškiniu, M.Römer, *Dziennik*, t. 29, p. 392.

1924 metais įsigaliojus vadinamajai Klaipėdos konvencijai, Klaipėda buvo perduota Lietuvai autonomijos teisėmis kaip suvereni jos valstybės teritorijos dalis. Niekas iš pradžių nenujautė, kad paskubom pasirašyta konvencija greitai atsigręš prieš pačią Lietuvą. M.Römeris irgi nemanė, kad Klaipėdos autonomija bus ydinga ir pavojinga Lietuvai¹¹⁰. Autonomijos suteikimą Klaipėdai jis motyvavo tuo, kad „500 metų kraštas nepriklausė Lietuvos valstybei“ ir taip susiformavo „savitas tos lietuvių tautos dalies kultūros pobūdis“¹¹¹. M.Römerio nuomone, lietuvių tautinio atgimimo procesas, toje teritorijoje prasidėjęs gerokai vėliau nei vadinamoje Didžiojoje Lietuvoje ir net iki trečiojo XX amžiaus dešimtmečio palietęs tik pavienius žmones, labiau galėjo išsiplėtoti tik atplėšus Klaipėdą nuo Prūsijos. „Klaipėdiečiai, – 1932 metais rašė M.Römeris, – išgyvena anks-tyvojo atgimimo periodą; naujai atsivertusiųjų prozelitizmas kovoja už gėrį ir prieš renegatų atkaklumą, blaškdamas abejingųjų apatiją. Daugumą dar sudaro abejingieji, bet tautiškai sąmonėjančių daugėja“¹¹². Savo optimizmą dėl tautinio atgimimo spartos grindė Autonomijos (Klaipėdos krašto atstovų) seimelio rinkimų rezultatais. Vis dėlto balsų už lietuvius ir lietuvių mandatų prieaugis nekėlė optimizmo. 1925 metais lietuviai, pasisakantys už priklausymą Lietuvai, gavo 2 mandatus iš 29¹¹³, o 1932 metais – vos 5¹¹⁴, nors per tą laiką Klaipėdos krašte padaugėjo lietuvių naujakurių, ypač atvykusių iš Kauno. Kita vertus, klaipėdiečių neabejingumą rodė labai didelis vokiečių rinkėjų aktyvumas ir stiprėjanti vokiečių revanšistinių organizacijų veikla. Kaip tvirtina šio klausimo žinovas, „susedarė paradoksali situacija, kai Klaipėdos krašto lietuviai ėmė greičiau nutausti nei tada, kai šis kraštas nebuvo nepriklausomos Lietuvos dalis. Lietuviai šioje situacijoje jautėsi visiškai bejėgiai“¹¹⁵. Lietuva, apkaltinta Klaipėdos konvencijos sulaužymu, dėl grėsmingos hitlerinės Vokietijos laikysenos buvo priversta atsisakyti minties Klaipėdą glaudžiau sujungti su Didžiąja Lietuva.

¹¹⁰ P.K. [M.Römer], „Próba wyłomu“, *PW*, 1932 05 29, nr. 10.

¹¹¹ Ten pat.

¹¹² M.Römer, „Próba wyłomu“, *PW*, 1932 06 12, nr. 11.

¹¹³ S.Mikulicz, op. cit., p. 161.

¹¹⁴ Ten pat, p. 186. M.Römeris 1932 m. rinkimų rezultatus vertino kaip „labai bjaurų faktą“, M.Römer, *Dziennik*, t. 34, p. 628.

¹¹⁵ S.Mikulicz, op. cit., p. 193.

Šios nesėkmės tikriausiai paskatino M.Römerį verifikuoti požiūrį į teritorinės autonomijos problemą. Jis buvo priverstas pripažinti, kad teritorinė autonomija – tiesiausias kelias į valstybinį separatizmą¹¹⁶. O kita vertus, Klaipėdos įvykių raida, ko gero, labiausiai pakeitė M.Römerio nusistatymą dėl Vilniaus. Turėjo pasidaryti aišku, kad dvidešimtojo amžiaus Vidurio Rytų Europoje neįmanoma kurti valstybingumo netautiniu pagrindu.

Po Pirmojo pasaulinio karo Vidurio Rytų Europos teritorijoje atsiradusios naujos valstybės neišsprendė tautinio klausimo toje žemyno dalyje. Per visą tarpukario dvidešimtmetį jis liko viena svarbiausių tiek atskirų valstybių vidaus, tiek tarptautinės politikos problemų, o galiausiai tapo viena pagrindinių antrojo pasaulinio ginkluoto konflikto priežastimi. M.Römeris, valstybės „tautinimo“ procese išvelgęs didžiausią pavojų Europos stabilumui, manė, kad norint sureguliuoti žemyno tarptautinius santykius reikia suteikti atskiroms tautinėms mažumoms kultūrinę autonomiją, o po to performuoti žemyną į vieną valstybę, drauge federalizuojant visas tautines sąjungas. Nors toji idėja, kilusi iš austrų socialistų koncepcijos, tarpukario laikotarpiu ir negalėjo būti įgyvendinta, būna, kai kuriami naujos Europos pamatai, yra verta dėmesio.

¹¹⁶ M.Römeris, *Valstybė*, t. 2, p. 256.